

– 1956. – Т. 5: [б. в.]. – С. 45-52.

14. Рідуш Б. Хребетні у складі викопних триглофаун / Б.Рідуш // Фауна печер України / За ред. І. Загороднюка. Серія: Праці теріологічної школи. – Вип. 6. – К.: [б. в.], 2004. – С. 102-116.

15. Свинко Й.М. Геоморфологія / Й.М.Свинко // Природа Тернопільської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1979. – С. 43-57.

16. Свинко Й. Нариси про природу Тернопільської області: геологічне минуле, сучасний стан / Й. Свинко. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2007. – 189 с.

17. Ховалко А. Стан дослідження туристичного потенціалу карстових печер Поділля / А. Ховалко // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. Вип. 26. – № 2. – Тернопіль: СМП «Тайп». – С. 115-119.

УДК 911.3

## **ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПИТАННЯ АНТРОПОГЕННОГО ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР БУЧАЦЬКОГО РАЙОНУ**

**В.К. Добрянський**

*dobryanskyj-arheolog@ukr.net*

*Тернопільське відділення наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка,  
с. Нагірянка, Чортківський р-н, Тернопільська обл.*

Печери завжди приваблювали людину, адже їхні загадкові лабіринти завжди навіювали людині якусь містику, таємницю й були надійним оберегом для її захисту, порятунку, безпеки та сакральним місцем релігійного світогляду. Тому не дивно, що такі природні утворення були в використанні у якості тимчасових або постійних жител; споруд для захисту від ворогів та укриття в негоду; камер для зберігання запасів їжі; некрополі та культові споруди (святинища, каплиці, церкви).

Завдяки своєму географічному розташуванню, на території Тернопільської області знаходиться найбільша чисельність печер в Україні. Цьому фактору посприяли великі поклади гіпсів, завдяки яким виникли карстові форми рельєфу. Вони найчастіше простежуються у південних регіонах області – особливо на теренах Борщівського, Заліщицького та Чортківського р-нів, що розташовані в межиріччі річок Провалу – Джурина – Дупи – Серету – Нічлави – Збруча, які є лівими допливами Дністра.

За спелеологічним районуванням дана територія належить до Подільсько-Буковинської карстової області та Придністровського лівобережного карстового району [9, с. 5-10]. Тобто, Подільсько-Буковинська карстова область розташована у південній частині

Волино-Подільської плити на початку зони з'єднання із південно-західною частиною Східноєвропейської платформи та Передкарпатським прогином. У цій зоні, понад 20 мільйонів років тому, в тортонському віці неогенового періоду у південно-західній частині Руської геологічної платформи існувало тепле Сарматське море. У соленому басейні цього моря сульфат кальцію осідав як гіпс або ангідрит. У той час, коли Сарматське море почало висихати – воно розбилося на окремі водойми-лагуни, в яких гіпси осідали в вигляді горизонтальних шарів-лінз. Ця гіпсо-ангідритова товща міоценового віку розповсюджувалася в зоні стику Східноєвропейської платформи з Передкарпатським прогином, яка із північно-східної частини території мала смугу довжиною до 300 та шириною до 40–80 кілометрів [10, с. 18-20]. Завдяки таким обставинам, виникли сприятливі умови утворення на Тернопіллі великої чисельності карстових порожнин – це печери, гроти, навіси. Вони, у переважній більшості, закладені в гіпсах і мають багатокілометрові ходи з великими залами та великим різномаяттям чудернацьких витворів природи, яким лише може помилуватися людське око – це сталактити, сталагміти, кристали. Але, в антропогенному використанні людиною, такі печери мало обжиті через велику концентрацію вологості повітря (вона сягає понад 90%) та мають постійні водотоки весною і в період дощів. Ці водотоки не лише сильно замулюють проходи порожнин, але становлять велику небезпеку власному життю людини. Як один із винятків антропогенного використання гіпсових порожнин Західного Поділля – це всесвітньовідома печера Вертеба, яка знаходиться поблизу села Більче-Золоте Борщівського р-ну. Вона почала досліджуватися з 1820-х років, а в кінці XIX ст планомірні наукові дослідження започаткував Готфрид Осовський. Ці дослідження тривають досі – їх проводить Михайло Сохацький [5, с. 208, 211].

Найчастіше природні печери, які використовувалися людиною – були невеликі за обсягом та об'ємом, які могли легко обігріватися в зимову і прохолодну погоду. Переважно вони сформовані у вапняках, піщаниках та травертинах.

У цьому відношенні цікавий для нас Бучацький р-н. На півдні, вздовж Дністровського каньйону – він межує з Івано-Франківською обл., на сході із Заліщицьким, заході Монастирським, північним сходом Чортківським – північніше, Тербовлянським р-ми Тернопільщини. Тобто Бучаччина знаходиться у природній улоговині Дністровського каньйону, у якому спостерігається тепліше літо та

м'яка, не надто сувора зима, на відміну від північніших регіонів Тернопільщини.

Зазначаємо, що таке вигідне географічне розташування і природні умови Бучаччини в минулому посприяли утворенню своєрідного мікроклімату, завдяки якому виникли умови формування особливого типу печер, які утворилися у скелях травертину. Власне тоді підземні води розчиняли гірські карбонатні (вапняки) і виносили їх на поверхню. Тут кальцити випадали й осідали й цементуючи рештки тварин та рослин. З плином часу відклади, хоч і дуже повільно, накопичувалися. На них утворювалися різні напливи у вигляді карнизів, шапок тощо. Коли травертини відслонювалися внаслідок постійних процесів вивітрювання, такі скелі з невеликими печерами, гротами і навісами набували химерного вигляду [16, с. 54]. Тобто, травертини є карбонатними біохомогенними відкладами. Для них характерна зерниста, щільна та інкрустаційна структура. За текстурою вони поділяються на первинні, в склад яких входять біогенні (трубчасті, листкові, мохові, водоростеві і т.п.), абіогенні (верстувата, брекчієва) та вторинні (натічні) [3, с. 5]. Тому, за основним морфологічним класом, гроти і печери формувалися в каскаді у результаті нарощування травертину, в якому відбувався процес його карстування – пізніше його формування відбувалося під впливом дії вивітрювання та водоерозії.

Власне, єдині травертинові утворення в Україні – знаходяться на Середньому Подністер'ї (Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька обл.) в межах каньйону Дністра, яких, за попередніми підрахунками, налічується у понад 50-ти місцевостях. Найбільш питома вага таких скупчень локалізується в нижній частині Стрипи Бучацького р-ну [3, с. 47-54]

Власне, перші відомості про печери Бучацького р-ну, в науковій літературі подає один із засновників «Руської трійці» та редактор «Русалки Дністрової» Яків Головацький. Він у 1869 році брав участь в роботі I Археологічного з'їзду в Москві. У своєму виступі Яків Головацький згадує про печеру в с. Рукомиш, яка використовувалася монахами в часи середньовіччя [4, с. 242]. Функціонування цієї печери припадає на XVI–XVIII століття. В той час у басейні Дністра створюються нові традиції чернечого життя із появою релігійної течії – греко-католицизму. Зазначаємо, що ця течія продовжувала традиції попередніх, більш раніших епох, які пов'язані з чернечим життям. У той період занепадають великі чернечі комплекси, але з'являється

велика чисельність жител ченців-анахоретів та скитів. В той час проходила не лише антиуніатська боротьба, але з'являється новий тип пам'яток, який зумовлений поширенням унії та культу святого Онуфрія Великого. Зазначаємо, що цей, особливий варіант греко-католицького відлюдництва так яскраво у католицькому просторі Західної Європи не зустрічається [12, с. 12].

Дотичні згадки про печеру у с. Порохова на початку ХХ століття подав польський археолог Владислав Пшибиславський, який вказав, що вона знаходиться в «вапняковій скалі» [17, с. 21]. В 1918 році, відомий західноукраїнський краєзнавець і дослідник старовини Василь Карпович (псевдонім Богдан Януш) уточнив, що в скелях, поблизу села викутий грот, гіпсова модель якого знаходиться у збірках Краківської Академії [18, s. 95]. Але, про використання цієї печери людьми не має жодної інформації.

Відомий західноукраїнський археолог, директор Археологічного музею НТШ у місті Львові Ярослав Пастернак та член Археологічної комісії НТШ, один із засновників геоморфології на теренах України геолог Володимир Гребеняк, обстежуючи печеру в с. Космирин, вважали, що через велику кількість вологи та небезпеки завалів вона була мало придатною для постійного проживання. Через це, печера використовуватися в незначний термін [13, с. 20]. Ймовірно, вона могла виконувати функцію сховища в час небезпеки або тимчасового притулку в негоду.

У 1991 році археологічна експедиція Інституту суспільних наук Академії наук України (тепер Інститут Українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ), спільно з Екологічною експедицією «Дністер» Товариства Лева проводили дослідження старожитностей Подністер'я. Члени експедиції звернули увагу на печеру в с. Стінка [1, с. 3]. Вона розташована на лівому березі річки Дністер на висоті 15–20 метрів над рівнем води. Порожня складається з двох ярусів. Перший ярус становить невеликий грот розміром 3 x 2 x 1 метр. Крізь нього у верхній частині висічене трапецієподібне приміщення другого ярусу, що зорієнтоване за частинами світу. Воно має розміри 12 x 9 x 4 метри. В східній частині у скельній породі висічена стилізована вівтарна частина. На стінах цього приміщення висічені графіті – це окремі букви грецької або латинської абетки; християнські символи; зооморфні зображення; тамгоподібні знаки; окремі рунічні знаки. На думку Вадима Артюха – це ранньохристиянський храм до офіційного

введення християнства на Русі [2, с. 252–253]. Спроба дешифрувати ці графіті була здійснена Богданом Рідушем [15, с. 50].

Щодо цієї унікальної пам'ятки на Дністрі – то можна зробити попередні припущення, що це не міг бути ранньохристиянський храм до офіційного введення християнства – як вважає В.Артюх. Спочатку печера використовувалася як язичницьке святилище – в тому числі, у давньоруський час тюрками, які перебували на військовій службі у галицьких князів в якості найманого війська. Таке підтвердження в часі збігається із спробою палеографічного дослідження Б.Рідуша, який, дешифруючи тюркські рунічні написи, вказав, що один із них вказує дату – 1162 рік. Підтвердженням цьому можуть бути й знахідки фрагментів керамічного посуду XII-XIII ст., які знайдені неподалік входу до печери. Але для того, щоб зробити остаточні висновки – необхідно більш повно систематизувати всі, досі збережені лапідарні написи та знаки, що збереглися на стінах печери.

Серед травертинових утворень є скельний монастир у с. Сокілець. Тут, у скелі довжиною кілька метрів та висотою 18-20 м на висоті приблизно 4 м, є вузький вхід у печеру. У ній є кам'яний стіл, кілька стільців, кам'яна лава [15, с. 144].

Із сучасної, доступної нам науково-природничої літератури відомо, що на теренах Бучаччини знаходяться інші травертинові печери, які знаходяться в Переволоці, Жизномирі та Скоморохах. Однак, вони досліджувалися виключно в спелеологічному напрямку – тому в плані археологічно-спелеологічного дослідження є надзвичайно перспективні. Зокрема, неподалік входу однієї з печер у Жизномирі, досі збереглися руїни оборонного монастиря XVII ст [14, с. 163-169].

Можливо, що на відміну від перерахованих вище травертинових печер, антропогенні (штучні печери?) були закладені у червоних пісковиках. Так, згідно відомостей, які подав Василь Карпович, неподалік с. Берем'яни, в усті впадіння р.Провал у Дністер здіймається гора Орлина, на якій є «сліди вирубаних ніш і кам'яних сходів» [18, с. 95]. Однак, згідно нещодавно поданої інформації, яка отримана від наукового працівника Природного Національного Парку «Дністровський каньйон» Петра Площанського, який займається дослідженням печер – його спроби пошуку і локалізації цієї пам'ятки взагалі не увінчалися успіхом. За висновками цього фахівця, є малоімовірний факт того, що вони там знаходилися, адже, через значну крутизну схилів гори, яка має стрімкі урвища, до кам'яної пісковикової гряди надзвичайно важко дістатися. По-друге, ця

пісковикова порода дуже важко піддається обробітку, щоб викути там грот – можливий тільки той факт, що на горі міг бути лише невеликий, природний грот, або були викуті у твердій породі невеликі ніші, до яких вели сходи. Ми не виключаємо той факт, що локалізувати дану пам'ятку можна десь на сусідніх схилах, суміжних з горою Орлиною.

Зазначаємо, що викуті сходи біля вапнякових печер, які обживалися людьми, були помічені автором статті на теренах сусіднього, Заліщицького р-ну – поблизу печери Кошова, яка знаходиться на вершині схилу лівої течії р. Серет біля села Лисичники та неподалік печери Деренівка села Касперівці (біля витоку джерела) над стрімкою кручею лівого берега Дністра.

Зараз перед нами буде поставлене завдання, аби віднайти та локалізувати цю пам'ятку, адже інформація, яка нам подана з наукової літератури початку ХХ ст., є суперечлива .

Таким чином, ми стверджуємо, що печери Бучацького р-ну в археологічно-спелеологічному плані досліджень (за винятком печери з села Стінка), ще не піддавалися ґрунтовним обстеженням. У зв'язку із цим, ми зазначаємо, що ті порожнини, які сформовані у травертинових породах, є надзвичайно цінні в плані майбутніх археологічно-спелеологічних досліджень – адже вони найчастіше обживалися людиною. На прикладі нещодавно обстеженого гроту в с. Улашківцях на Чортківщині, автором статті вказані їхні переваги антропогенного використання людиною. Було зазначено, що вапнякова порода за своєю структурою добре поглинає холод, тепло та вологу – то травертин (хоча, також є вапняком), має суттєву перевагу над іншими видами вапняку – це відмінний тепло- та гідроізолюючий матеріал. Тому, під час обігріву камери печери в зимову і прохолодну погоду (на додачу вони, зазвичай малооб'ємні) – в них добре зберігається тепло. Травертинову породу, як будівельний матеріал, можна порівняти із сучасними піноблоками, які тепер широко використовуються у сучасних технологіях будівництва при спорудженні житлових та господарських споруд. Через це практично травертинові печери частіше використовувалися людиною, на відміну від тих, які були сформовані в вапняках, пісковиках чи гіпсах [6; 7, с. 144]. Також, на прикладі обстеженого гроту з с. Улашківців, у кожній травертиновій печері необхідно простежувати характерні архітектурно-будівельні риси його облаштування, які покращували умови для довготривалого проживання та перебування у них [8, с. 33-34].

Ми, в свою чергу, будемо сподіватися та прикладемо максимум зусиль на їх подальше, всеохоплююче і всебічне дослідження й обстеження, результати яких зможуть виявити маловідомі і невідомі факти стародавньої історії краю – але це вже справа найближчого майбутнього.

#### **Список використаних джерел:**

1. Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я / В.Артюх // Склі і печери в історії і культурі стародавнього населення України. – Львів: [б. в.], 1995. – С. 3-7.
2. Артюх В. Археологічні роботи експедиції «Дністер» на Тернопільщині / В. Артюх // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини. - Тернопіль: Джура, 2003. - С. 251-261.
3. Волік О. Травертинові відклади Поділля / О. Волік, Й. Свинко – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. -144 с.
4. Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине / Я. Головацкий // Труды Первого археологического съезда в Москве в 1869 году. – М.: [б. в.], 1871.-Т.1. - С. 219-242.
5. Добрянський В. Участь музейних працівників в археологічних дослідженнях карстових порожнин на Західному Поділлі / В. Добрянський // Збірник праць ТО НТШ. - Тернопіль: «Терно-граф», 2013. – Том 8: Музеї Тернопільщини. – С. 206-211.
6. Добрянський В. Коли спочили в задумі віки / В. Добрянський // Газета Голос народу. №№ 54, 1 (8390-8391) від 28 грудня 2012 року – 4 січня 2013 року. – С. 8.
7. Добрянський В. К. Печерні християнські скити Лівобережжя Середнього Дністра / В. К. Добрянський // Переяславівка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. Випуск 9(11). – Переяслав-Хмельницький: [б. в.], 2015. – С. 143-152.
8. Добрянський В. Археологічно-спелеологічне обстеження гроту святого Онуфрія в с.Улашківцях Тернопільської області / В. Добрянський // Переяславівка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». IV Єфремівські читання: «Релігійне життя Переяславської землі (X-XXI ст.)» присвячені 1025 літтю хрещення Русі: Збірник наукових статей. – Випуск 10(12). – Переяслав-Хмельницький [б. в.], 2016. – С. 31-35
9. Дублянський В. Карстолого-географические исследования карстовых полостей Приднестровской Подоли и Покутья / В. Дублянський, Б. Смольников – К.: Наукова думка, 1969. – 151 с.
10. Климчук А. Структурные предпосылки леогенеза в гіпсах ЗападнойУкраины / А. Климчук, В. Андрейчук, И. Турчинов – К.: Украинская спелеологическая асоциация, 1995. – 104 с.
11. Нечитайло П. Буквенні написи і знаки у печерних монастирях Середнього Подністров'я / П. Нечитайло // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 230-237
12. Нечитайло П. Печерна християнська архітектура в басейні Верхнього і Середнього Дністра XI-XVIII ст [Текст]: автореферат дис. ...канд. іст. наук: 15.01.09 / П. Нечитайло. – К., 2008. – 16 с.
13. Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак. – Торонто: НТШ, 1961. – 786 с.